

УДК 316.722:330.341.1(477)

DOI: 10.31617/visnik.knute.2022(141)10

ОНИЩЕНКО Володимир,
д. е. н., професор, професор кафедри
світової економіки
Державного торговельно-економічного
університету
вул. Кіото, 19, м. Київ, 02156, Україна

ONYSHCHENKO Volodymyr,
Doctor of Sciences (Economics),
Professor, Professor of the Department
of World Economy
State University of Trade and Economics
19, Kyoto St., Kyiv, 02156, Ukraine

ORCID: 0000-0003-3742-5195
v.onyshchenko@knute.edu.ua

ORCID: 0000-0003-3742-5195
v.onyshchenko@knute.edu.ua

ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ДИСКУРС ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ

CIVILIZATIONAL DISCOURSE OF ECONOMIC DEVELOPMENT OF UKRAINE

Вступ. Країни, як і люди, одні здатні побудувати щасливе життя, інші ні, і це визначається цивілізованим культурним кодом нації, носіями якого є громадяни, які мають визначити динаміку та якість розвитку своєї держави..

Проблема. Найактуальнішою проблемою нашого економічного і соціального розвитку є якість населення та його здатність відтворювати людський і соціальний капітал та інституційне влаштування держави для її розвитку в обраному напрямку.

Мета – з'ясувати цивілізаційний контекст економічного розвитку України.

Методи. Матеріалом дослідження були роботи вітчизняних та зарубіжних спеціалістів. У процесі підготовки статті використано загальнонаукові методи дослідження: історичний, аналіз, синтез та абстрагування.

Результати дослідження. Україна не має свого чітко визначеного цивілізаційного коду, бо її культура – це коктейль із різним цивілізаційним змістом, породжений євразійським, радянським та європейським впливом, тобто маргінальна. Основні відмінності в політичному та економічному розвитку різних цивілізацій і країн зумовлені їх різними культурами, в тому числі економічною. Економічна культура пересічного українця дуже відрізняється від культури ЄС, до якої ми прагнемо. З об'єктивних причин вона є нефункціональною для ринкових перетворень, оскільки протягом трьох століть формувалася в умовах Російської імперії та

Introduction. Countries, like people, some are able to build a happy life, others are not, and this is determined by the civilized cultural code of the nation, which is carried by citizens who must determine the dynamics and quality of their state.

Problem. The most pressing problem of our economic and social development is the quality of the population and its ability to reproduce human and social capital and the institutional structure of the state for its development in the chosen direction.

The aim is to find out the civilizational context of Ukraine's economic development.

Methods. The research material was the work of domestic and foreign specialists. In the process of preparing the article, general scientific research methods were used: historical, analysis, synthesis and abstraction.

Results. Ukraine does not have its own clearly defined code of civilization, because its culture is a cocktail with different civilizational content, generated by Eurasian, Soviet and European influence, ie marginal. The main differences in the political and economic development of different civilizations and countries are due to their different cultures, including economic. The economic culture of the average Ukrainian is very different from the EU culture we aspire to. For objective reasons, it is non-functional for market transformations, as it was formed during the three centuries in the conditions of the Russian Empire and the USSR. Significant efforts are

© Онищенко В., 2022

Автор не отримував прямого фінансування для цього дослідження.

Onyshchenko V. Cyvilizacijnyj dyskurs ekonomichnogo rozvytku Ukrainy. *Visnyk Kyi'vs'kogo nacional'nogo torgovel'no-ekonomichnogo universytetu*. 2022. №1. S 132-148. [http://doi.org/10.31617/visnik.knute.2022\(141\)10](http://doi.org/10.31617/visnik.knute.2022(141)10)

132 ————— ISSN 1727-9313. ВІСНИК КНТЕУ. 2022. № 1

СРСР. Потрібні значні зусилля для формування нової, сучасної якості людського капіталу та соціального капіталу держави. У цьому аспекті необхідні кардинальні зміни у сфері освіти та науки, які є рушійними силами їх розвитку.

Висновки. Економічна культура українців не має рис, які можуть бути рушійними силами інноваційного економічного та соціального розвитку. Для цього необхідне суспільство з новим людським і соціальним капіталом, відтворення якого потребує значних матеріальних ресурсів і часу.

Ключові слова: цивілізація, культура, економічна культура, людський капітал, соціальний капітал.

needed to form a new, modern quality of human capital and social capital of the state. In this aspect, radical changes are needed in the field of education and science, which are the driving forces of their development.

Conclusions. The economic culture of Ukrainians has no features that can be the driving force of innovative economic and social development. This requires a society with new human and social capital, the reproduction of which requires significant material resources and time.

Keywords: civilization, culture, economic culture, human capital, social capital.

JEL Classification O15

Вступ. Як і люди, одні країни здатні побудувати собі щасливе життя, а інші – ні. Видатні економісти доводять, що це визначається цивілізаційними особливостями, або так званім культурним кодом нації, носіями якого є його громадяни.

Проблема. Сьогодні найактуальнішою проблемою нашого економічного і соціального розвитку є людина – громадянин України, який має визначити траєкторію, динаміку та якість розвитку своєї держави. Тобто йдеться, по суті, про якість населення і його здатність до відтворення людського й соціального капіталу та інституційного облаштування своєї держави для її успішного розвитку в обраному напрямі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На тему цивілізаційного дискурсу економічного розвитку світова наука має досить багато фундаментальних досліджень. Розпочав їх М. Вебер [1], а продовжили корифеї економічної науки Д. Норт, Д. Макклоскі, Д. Лал, С. Хантінгтон, Л. Харрісон, Е. Хелпман та ін. Щодо національних розвідок, то слід відзначити фундаментальні дослідження Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України "Цивілізаційний вибір України: парадигма осмислення і стратегія дії: національна доповідь" [2] та "Антропологічний код української культури і цивілізації" [3], в яких на основі сучасних теоретичних концепцій досліджено передумови, стан та перспективи реалізації нового етапу цивілізаційного розвитку України в контексті сучасних суспільно-політичних та економічних змін, визначено ризики і можливі загрози її державності, а також всебічно аналізуються історичні, теоретичні та методологічні засади формування, розвитку антропологічного коду української культури і цивілізації, що є надзвичайно важливим для розуміння потенції нації до інноваційного економічного та суспільного розвитку.

Змістовною є праця С. Пирожкова та Н. Хамітова "Цивілізаційна суб'єктність України: від потенцій до нового світогляду і буття людини" [4]. Автори ставлять і вирішують проблему винайдення

ефективної методології осягнення країни як суб'єкта історії, геополітики та світової економіки, пропонуючи методологію метаантропологічного потенціалізму, що дає змогу зрозуміти реальні можливості країни як у соціальному, так і економічному розвитку.

Заслуговують на увагу публікації Інституту демографії та соціального розвитку НАН України, в яких розглянуто цивілізаційний контекст відтворення демографічного потенціалу країни, а також фундаментальну проблему бідності, яка значно впливає на відтворення людського та соціального капіталу будь-якої держави [5; 6]. У цьому контексті цікава колективна монографія Інституту соціальної та політичної психології НАПН України "Соціальна психологія бідності" [7], в якій висвітлено результати першого в Україні й одного з перших у світовій науці дослідження "бідності як стилю життя", що має суттєвий негативний вплив на цивілізаційний та економічний розвиток України. Ґрунтовний аналіз проблеми цивілізаційного розвитку України зроблено Інститутом соціології НАН України у колективній монографії "Стан сучасного українського суспільства: цивілізаційний вимір" [8].

Однак практично відсутні дослідження, які б ув'язували цивілізаційні особливості України з її економічним розвитком. Недостатньо говорити про наші економічні негаразди з платформи різних економічних теорій і практик, закликати брати приклад з успішних країн, як то Китай, Північна Корея, Японія, Ірландія. Потрібно насамперед поставити питання: *"Чому ми не в змозі цього зробити та чітко відповісти, що нам заважає"*.

Мета статті – уточнити цивілізаційний контекст економічного розвитку України.

Методи. Матеріалами дослідження слугували праці вітчизняних та зарубіжних фахівців. Під час підготовки статті використано загальнонаукові методи дослідження: історичного, логічного аналізу, синтезу та абстракції.

Результати дослідження. Наріжним каменем, що покладено в основу формування людського та соціального капіталу суспільства, є його цивілізаційна сутність, яка сформувалася та формується впродовж всієї його історії. Що слід розуміти під цивілізаційною сутністю суспільства? Слушною є точка зору С. Хантінгтона, який відзначає, що у будь-якому випадку, незалежно від конкретних методологічних установок, історичних наукових традицій, сутність цивілізації пов'язується не з політичними чи етнічними реаліями, а з культурою [9, с. 12]. Культурою як здатністю людини формувати уявлення і знання про Світ, систему цінностей, яка регулює його суспільну та індивідуальну життєдіяльність і надає можливість їй облаштовувати своє життя відповідно до свого розуміння його індивідуальної та суспільної ефективності.

З існуючих цивілізацій для аналізу слід виділити безпосередньо ті, до яких належить Україна і з якими вона межує та зазнає певного впливу. Кардинально на неї вплинула євразійська цивілізація та "руський мир", на теренах якого у ХХ ст. виникла особлива "радянська

культура", що дала дивну суміш цих двох світів і активно формувала український світ століттями та й сьогодні має істотний вплив. Свій історичний слід упродовж досить довгого часу залишила Річ Посполита, особливо на заході України. І тільки останніх 30 років Україна досить активно контактує з євроатлантичним світом, але це менша частина населення, адже більшість його ніколи не була в "європах". А тому важко погодитися з твердженням С. Пирожкова та Н. Хамітова, що Україна "...знаходиться на межі двох цивілізацій – євроатлантичної та євразійської. Елементи кожної із цих цивілізацій є складовими українського суспільства, і вони по-різному виявляються у різних регіонах країни. З огляду на це, населенню України притаманна цивілізаційна двовекторність" [4, с. 270] .

Ці ж автори стверджують, що "основоположними цінностями, що поєднують Україну та євроатлантичну спільноту, є особистість та свобода, а також ідея свободи особистості та спільноти в царині політичної ідеології та правосвідомості. Цінність свободи співзвучна таким архетипам української культури, як індивідуалізм та світоглядна толерантність" [4, с. 132]. За тридцять років шляху до незалежності, формування національної самосвідомості, яке ще не скінчилося, говорити про цінність для українця "особистості та свободи" зарано. Індивідуалізм більшості українців знищено ще під час колективізації, голодомору та колгоспного устрою життя. Щодо "світоглядної толерантності", то звідки вона може взятися, якщо, за даними Моніторингу ІС НАН України, з опитуваних у 2020 р. українців 57.5 % жодного разу не виїжджали за кордон [10, с. 525]? Тобто вони не бачили, як живуть інші народи, які у них світи та чим вони відрізняються від українців. А тому "світоглядна толерантність" українця є гіпотезою авторів.

В основі цивілізації будь-якого народу знаходяться базові цінності, які він сповідує і на яких тримається суспільне життя та відтворення його людського і соціального капіталу. Саме вони формують, так званий, *цивілізаційний код нації*. Проте Україна не має свого чітко визначеного цивілізаційного коду, тому що її культура є коктейлем з різним цивілізаційним змістом: генерованим євразійським, радянським та європейським впливом, тобто вона маргінальна. В Україні впродовж радянського періоду сформовано особливу "породу" людей – радянську. Носіями цієї культури є здебільшого люди старше 55 років, яких, за даними Держстату України, на 01.01.2021 було 31.4 %, а 60 років і старше – 24.4 % від загальної чисельності населення [11, с. 41]. Значний вплив має численна російська діаспора та немала частина українців, які сповідують базові засади російської культури.

Межовий цивілізаційний стан України несе у собі серйозні загрози для неї, так як саме у цьому випадку, як зазначав С. Хантінгтон, між народами різної культурної ідентичності виникають конфлікти. "Лінії розлому між цивілізаціями – це і є лінії майбутніх фронтів"¹ [9, с. 14].

¹ Усі цитати з іншомовних джерел наведено у перекладі автора статті.

Спочатку в країнах, які знаходяться на лініях розлому, конфліктують між собою соціуми, що тяжіють до тієї чи іншої цивілізації, які згодом отримують підмогу від країн, що належать до споріднених цивілізацій. Приклад, розпад колишніх Югославії та СРСР. Тому сьогоденний конфлікт з Росією не є чимось ситуативним, а має глибинне соціокультурне підґрунтя, з рисами цивілізаційного протистояння. Україна хоче відірватися від євразійської цивілізації та "руського миру", бо як показала історія, вона нічого, окрім наруги над собою, не мала від нього. Україна намагається сформуванню свою цивілізаційну суб'єктивність "...як стан розвитку країни, коли вона сама творить свою цивілізаційну долю, обирає ідентичність і партнерів" [4, с. 21]. Росія, природно, цього не хоче, а тому всіляко заважає цьому процесу.

Результати соціологічного опитування 2021 р. до Дня незалежності свідчать, що 75 % опитаних ідентифікують себе громадянами України (11 % не відчують себе такими), натомість європейцями – 26 %, "радянською людиною" – 21 %. В усіх питаннях щодо поглядів на майбутнє України на міжнародній арені, не менше половини опитаних підтвердили свої прозахідні прагнення. Так, за вступ в ЄС виступають 64 %, у НАТО – 54 % [12]. Втім, як відзначають соціологи, "ціннісно-культурне поле українського суспільства характеризується суперечливим та дуже повільним відходом від пострадянських орієнтацій у сферах розбудови державного та політичного устрою, економіки, формування міжособистісних відносин, правовій системі тощо. Україна чітко задекларувала європейський шлях розвитку, однак, як свідчать емпіричні дані 2020 р., порівняно з результатами більшості країн ЄС, ціннісно-нормативна система є одним з бар'єрів руху в цьому напрямі" [13, с. 13].

Коли йдеться про інтеграцію до ЄС та НАТО, то наші економічні та політичні вигоди очевидні, а от Європа, крім проблем, нічого не отримує. Чому ми уникаємо цієї теми? Ми весь час просимо, а інколи і вимагаємо, матеріальної, моральної, політичної та військової підтримки і отримуємо її. А що натомість? Ми маємо демонструвати реальні вигоди від союзу з нами.

До того ж Європа сьогодні має внутрішні політичні проблеми. Особлива проблема – масова імміграція з небажаних для Європи країн. Політкоректність та мультикультуризм розмивають цивілізаційну ідентичність Заходу. Нині ЄС не є монолітним організмом, яким він був до 2004 р. та до виходу Великої Британії, що добре розуміють європейці. І, мабуть, ЄС чекають реформи, про що активно говорять його лідери.

ЄС має і матиме далі непрості проблеми з Росією. Адже її реінкарнація фактично як імперії стала істотною зовнішньою силою, яка заважає розвитку Європи. Вочевидь, Росія завжди буде проти вступу України до ЄС та НАТО. І ми повинні це розуміти та прикладати максимум зусиль для самостійного економічного та політичного розвитку за підтримки Європи та США. Україна повинна стати непогрозним бастионом на захисті Європи від Євразії.

Цивілізації формувалися під великим релігійним впливом. І це зрозуміло, бо упродовж тисячоліть кожна релігія формувала певну культуру як систему поглядів на Світ, на людину та на відносини між людьми у всіх без винятку сферах її буття та діяльності. Цей феномен слід враховувати у відносинах між країнами, але не перебільшувати його значення у контексті сучасності й особливо майбутнього. Як свідчить історія, релігійний феномен втрачає і втрачатиме свій вплив на формування цивілізаційних параметрів суспільств (країн). А тому важко погодитися з тезою С. Пирожкова та Н. Хамітова, що "...християнський гуманізм постає як духовно-культурний міст між Україною та євроатлантичною і євразійською цивілізаційними спільнотами, що звільняє від конфліктності й інтегрує з цими спільнотами, при цьому посилюючи, а не послаблюючи нашу суб'єктність" [4, с. 137].

Ми не можемо розібратися впродовж 30 років з національною церквою і об'єднатися навколо неї. У країні вирує ворожнеча між різними конфесіями православної церкви. То яке може бути становлення "практики християнського гуманізму", який може бути "духовно-культурний міст" і яке звільнення від конфліктності, якщо ми не можемо порозумітися між собою? До того ж, пошуки спільного на основі релігії сьогодні виглядають архаїчними, особливо якщо мається на увазі Україна та Євроатлантичний світ. Процес їх зближення потребує спільного знаменника, сформованого на цінностях, що можуть бути базовими для обох цивілізацій, а саме: *повага* до особистості, приватної власності та демократії європейського зразка; *інститути*, які стимулюють економічний та суспільний інноваційний розвиток. Проте Захід вже давно стоїть на них, а ми тільки намагаємося їх розбудувати.

У контексті цивілізаційної взаємодії "релігійну проблему" розглядає також В. Тарасевич, який пише: "Якщо реально існує демократія, яка виросла на католицько-протестантському ґрунті, то чому б не вивчити феномен православної демократії. Потребують ідентифікації православна економіка, свобода, справедливість та ін. Інакше кажучи, важливо зрозуміти *не тільки католицько-протестантську специфіку протоінститутів, але й православну, греко-католицьку, мусульманську* (курс. В.Т.). Після подібних дій стосовно кожного протоінституційного блоку можна розпочати аналіз їх реальних взаємодій і відповідних синергетичних ефектів" [14, с. 17–18].

Щодо релігійно-духовних пошуків В. Тарасевичем національних цінностей, то, на наш погляд, вони марні. Україна – світська держава, а тому у неї не може бути "православної демократії, економіки, свободи, справедливості" тощо, як це вважає В. Тарасевич. І взагалі, де він бачив "феномен православної демократії"? Усі православні країни, а особливо Росія, ніколи не були взірцем демократії. А що таке "православна економіка, свобода, справедливість"? Однак не чути, щоб хтось ці поняття обґрунтовував і пропонував відповідні моделі. До того ж православ'я – це ортодоксальне християнство, тобто воно мало змінилося від часів Візантії. Більш того, саме православні країни Європи

є найбільш відсталими в економічному, соціальному та політичному плані, хоча деякі з них є членами ЄС та НАТО. То чи можна розглядати його як основу для майбутнього цивілізаційного розвитку України?

Релігією сьогодення для українця має бути націоналізм, але не у тому розумінні, як його виставляють ортодоксальні націоналісти, а у сучасному уявленні, яке сформулював Ю. Харарі. Він переконаний, що: *по-перше*, необхідно сповідувати та активно просувати національні інтереси; *по-друге*, потрібно поєднувати інтернаціоналізм та націоналізм; *по-третє*, націоналізм – це любов до своїх співгромадян; *по-четверте*, хороший націоналіст ХХІ ст. – це глобаліст, оскільки глобалізм не заперечує унікальність кожного народу, а лише регулює відносини між ними [15].

Основні розбіжності політичного та економічного розвитку різних цивілізацій та країн обумовлені різницею у їх культурах, у тому числі й економічній. *Економічна культура* – це сукупність уявлень, понять і знань людини про процеси та явища економічного життя й нагромаджений суспільством і засвоєний господарський досвід як відбиток реальних соціально-економічних відносин. Економічна культура вбирає різноманітні моральні, релігійні й естетичні цінності та заломлює їх у просторі соціально-економічних відносин, пов'язаних з виробництвом, розподілом, обміном і споживанням матеріальних благ і послуг, "переплавляючи" їх у цілісну економічну свідомість, що є ядром цієї культури.

Кожній економічній системі відповідає особлива базова модель економічної культури, яка у конкретній країні виявляється в національних специфічних формах. Немає "гарних" і "поганих" економічних культур, є культури *функціональні* або *дисфункціональні* відносно існуючої моделі економічного життя країни. Наприклад, українська та російська економічні культури є, за об'єктивних причин, дисфункційними до ринкових трансформацій, оскільки вони упродовж багатьох століть формувалися в умовах рабства (кріпацтва), усупільненої власності (община та соціалізм), відчуження приватної власності від більшості населення. Тобто дисфункційність обумовлена протиріччями між існуючими неформальними інститутами суспільства, під якими, як правило, розуміють стійкі моральні, культурні та соціальні ендогенні установки, які сприймають більшість членів суспільства і які *a priori* використовуються у повсякденному житті, та формальними, що запроваджуються у ході економічних та соціально-політичних реформ. Тобто, якщо реформування відбувається з втіленням у суспільство інститутів, які не відповідають його неформальним інститутам, то воно буде проходити важко і довго. Приклад – Україна та інші пострадянські країни.

Базою економічної культури держави є *економічний менталітет нації*, який формується впродовж тривалого історичного періоду і є основою неформальних економічних інститутів суспільства. Недостатнє знання національного економічного менталітету властиве нашим керівникам і особливо їх закордонним радникам, що значно перешкоджає

реформам. В. Дем'янюк правильно відзначає, що "потрібно починати з нуля. В Україні вже точаться дискусії про те, що в нас є проблеми в ментальності, і потрібні системні зміни. А насамперед – необхідні фундаментальні дослідження, щоб зрозуміти, які українці зараз" [16]. Проте потрібно ще раз підкреслити, що зміни у ментальності – справа копітка і потребує значного часу. Цікаві праці у цьому напрямі Д. Богині та М. Семикіної [17], О. Стражного [18], М. Степико [19] та ін.

Здійснивши аналіз економічної ментальності українців, Д. Богиня та М. Семикіна дійшли висновку, що пересічному українцю притаманні такі ментальні характеристики, які безпосередньо впливають на його економічну поведінку [17, с. 82]:

консерватизм у мисленні, відсутність швидкої реакції на зміну обставин і адекватної корекції ринкової поведінки, нестача ринкового мислення як урядовців, так і підприємців;

звичка до безвідповідальності; намагання отримати винагороду, не доклавши належних зусиль; відсутність ощадливого ставлення до робочого часу; недбале ставлення до інструкцій, правил, законів; неповага до діяльності колег; інертність, безініціативність на робочому місці; зневажливе ставлення до навколишнього середовища, власного здоров'я; намагання працювати у колективі, а не індивідуально;

схильність до патерналізму, саме тому ефективність будь-яких змін люди, насамперед, пов'язують з особистістю керівника, а не з власними зусиллями.

Крім того, нашій культурі притаманний високий рівень запобігання невизначеності, що перешкоджає інноваційності бізнесу. В Україні мало людей, які почали б розвивати щось дійсно нове. Наш бізнес примітивний. Для того, щоб зробити прорив, необхідно взятися за інновації, передусім за такі що змінюють співвідношення цінностей на ринку (дизруптивні інновації).

Українцям здебільшого властива риса, яка також суттєво заважає розвитку підприємництва, особливо інноваційного. Йдеться про надання істотної переваги отримання прибутку якомога швидше над можливим більшим доходом у віддаленій перспективі. А. Грінспен пов'язує таку поведінку з інтелектуальним розвитком суспільства [20, с. 21]. Проте, на наш погляд, більш важливим є матеріальний стан суспільства. Бідність, як дефіцит ресурсів, змушує людину фокусуватися на нагальних проблемах та ігнорувати більш віддалені, навіть якщо їх вирішення припускає більший прибуток. Це ми спостерігаємо у повсякденному житті нашої країни і її громадян.

Особливе місце в Україні займає корупція, що стала системною основою суспільства, породжує недовіру та нищить справедливість. Україна щороку втрачає від корупції 40–50 млрд дол. США. В чому причина такої високої корумпованості українського суспільства? Відомо, що міцний інститут приватної власності – запорука низького рівня корупції. Проте історично склалося, що населення сучасної України

проживало на територіях держав Речі Посполитої, Польщі, Російської імперії, де інститут приватної власності був набагато слабший, ніж у Нідерландах чи Великій Британії, тому й рівень корупції був завжди високий, особливо у Російській імперії. За радянських часів були відсутні приватна власність та приватні економічні інтереси і, як наслідок, – навіть розуміння поваги до приватної власності. І раптом з'явився інститут приватної власності, але культура залишилася "радянською", що й сприяло розквіту корупції. Побутова корупція спричиняє ділову та політичну, адже всі наші чиновники і політики – "від народу". Це значно підсилюється тим, що у нашому житті забагато держави і, як наслідок, – всевладдя бюрократії. Вона має в своєму розпорядженні державу, яку використовує як приватну власність. Тому за владу йде така відчайдушна боротьба на всіх її рівнях. Масштаби корупції значні, а ставлення українців до неї толерантне, на що вказує *The Corruption Perceptions Index 2020*, за яким Україна посідає 117 місце з 179 країн [21].

Економічній культурі українців властиве ухиляння від сплати податків. Як слушно зауважив відомий український економіст В. Черняк: "Патріотизм – це передусім готовність сплачувати податки". Статистика ДПСУ 2020 р. свідчить, які ми патріоти: "За оцінкою ДПСУ, втрати України від застосування схем з ухилення (мінімізації) сплати податків становлять близько 7.7 млрд дол. США на рік, у тому числі: зарплата в "конвертах" – 4.3 млрд дол. США, діяльність "скруток" і конвертаційних центрів – 1.5 млрд дол. США, офшори – 0.8 млрд дол. США, підакцизні товари – 1.0 млрд дол. США, збитки державних підприємств – 0.1 млрд дол. США. Так, загальні доходи населення 2020 р. без урахування податків становили 3.4 трлн грн, з яких 1.9 трлн грн – це заробітна плата та інші трудові доходи. При цьому обсяги виторгу підприємств торгівлі, що фіксуються через касові апарати, 2020 р. становили менш як 1.3 трлн грн. Це означає, що лише 38 % витрат домогосподарств фіксується через фіскальний чек зі сплатою відповідних податків і зборів" [22].

Що чекає економіку України? Якщо тенденції нашого суспільного і економічного розвитку не будуть кардинально змінені у плані динаміки реформ, якщо ми не будемо мати чіткої дорожньої карти – то деградація. Наша економіка стає все більш примітивною. Для ілюстрації сказаного: частка сільського, лісового та рибного господарств, добувної промисловості та торгівлі у валовій доданій вартості країни становила у 2019 р. 27.8 %, а переробної промисловості – 10.8 % [23, с. 186]. Обсяг реалізованої інноваційної для ринку продукції становив у 2020 р. всього 0.2 % від обсягу всієї реалізованої промислової продукції [23, с. 244, 422]. Такий стан економіки впливає на всі аспекти життя суспільства, в тому числі на відтворення його людського та соціального капіталу, важливих атрибутів будь-якої цивілізації.

На людський капітал держави, як відзначається у "Стратегії людського розвитку України", сьогодні припадає лише 34 % національного багатства (середній показник у державах Європи та Центральної Азії –

62 %), а продуктивність праці становить лише 22 % продуктивності праці у державах Європейського Союзу [24]. У рейтингу *The Human Capital Index 2020* Україна посідає 54 місце з 173 країн [25]. Проте, як відзначають експерти Світового банку, за 10 останніх років цей індекс практично не змінився, що свідчить про деградацію національного людського капіталу.

Головною метою "Стратегії людського розвитку України" є: "Розбудова освіченого, добросовісного, інклюзивного та інноваційного суспільства, в якому кожен громадянин має рівні можливості для навчання та розвитку, а наука є складовою економічного зростання" [24]. Однак для цього потрібні вчителі, професори та науковці.

Справедливою є думка Отто фон Бісмарка, що ставлення держави до вчителя – це державна політика, яка засвідчує або силу держави, або її слабкість [26]. Проте в Україні вчитель – не шанована професія. На сьогодні середня заробітна плата вчителя першої категорії у державній установі – 6.6 тис. грн або 210 євро на місяць. У Польщі, на яку полюбляє рівнятися українська влада, середня зарплата вчителя в державній установі освіти становить 1 210 євро на місяць. В інших країнах-сусідках України учителі в середньому заробляють: у Словаччині – 1 342 євро на місяць, Угорщині – 1 116 євро, Румунії – 979 євро [27].

Щодо якості загальної освіти, процитуємо висновок В. Новікова: "Результати дослідження опанування українськими учнями компетенцій виявили нижчі за середнє у країнах ОЕСР значення в усіх галузях *PISA*: читацької, математичної, природничо-наукової грамотності" [28, с. 55–56]. З цього маємо "гуманітаризацію" вищої освіти. Наприклад, кількість заяв абітурієнтів у 2020 р. на спеціальності "Право", "Менеджмент" та "Економіка" перевищили заяви на спеціальності "Хімія", "Математика" та "Фізика" у 37 разів. А хто ж буде створювати та запроваджувати нові технології? Сьогодні ввели до ЗНО математику, але який супротив цьому.

Непроста ситуація склалася у сфері вищої і професійно-технічної освіти України. Для аналізу скористаємося Звітом НАЗЯВО за 2019 р. та статистикою за 2019 р. [29], які достатньо повно характеризують її стан, на відміну, від офіційного Статистичного щорічника за 2020 р.

Так, станом на листопад 2019 р. в Україні з чисельністю населення приблизно 42 млн зареєстровано 671 заклад вищої освіти, тобто на 1 млн населення мали два роки тому 16 ЗВО. Для порівняння: у Польщі – 12; у Нідерландах, Німеччині, Франції, Великій Британії, де процес забезпечення якості вищої освіти має тривалу й успішну традицію, кількість ЗВО на мільйон населення є приблизно однаковою і коливається від 4 до 6 [29, с. 16]. У нас у містах, де 30 років тому був педінститут і два технікуми, сьогодні є декілька національних університетів (наприклад м. Луцьк, м. Чернігів, м. Хмельницький та ін.), що викликає подив у світі. Кількість студентів у ЗВО (університети, академії, інститути) на 2019/20 н. р. становила 1 266.1 тис. осіб, або, за оцінкою автора, це 65 % молоді віком від 17 до 25 років, якої, за статистикою, було близько 2 млн осіб. Такого немає ніде у світі.

Ще одна статистична довідка: серед майже 1.3 млн студентів університетів, академій та інститутів 400 тис. (31 %) навчаються на заочній формі, 2200 (0.2 %) – на вечірній [29, с. 24]. При цьому, як відзначається у звіті, спостерігається цікава закономірність: у приватних ЗВО відсоток студентів заочної форми різко зростає і досягає позначки майже 50 %, що зумовлює серйозні запитання до якості вищої освіти для студентів-заочників у цих закладах [29, с. 24].

Стосовно фінансування вищої освіти, то, за даними Міністерства фінансів України, за державним замовленням навчається 44 % студентів, за контрактом – 56 % [29, с. 24]. За даними МОН України, у 2019 р. держава сплачувала за навчання одного студента-бюджетника у середньому 43 000 грн, а середня ціна за контракт становила 16 500 грн [30]. Однак ми бідна країна, то нащо утримуємо майбутніх безробітних? Зараз ця проблема поступово вирішується, але необхідні більш рішучі дії. Люди мають цінити вищу освіту у прямому сенсі. До того ж необхідна достойна оплата професорсько-викладацькому складу.

У 2018 р. університети, академії, інститути України випустили 171 тис. спеціалістів. За спеціальностями випускники ЗВО України розподілилися таким чином: соціально-економічний і гуманітарний напрям – 44 %, інженери – 16 %, медики – 8 %, педагоги – 7 %, транспортники – 6 %, природничі науки – 4 %, архітектура і будівництво – 3 %, сфера послуг – 3 %, інші – 9 % [29, с. 25–26]. Констатуємо колосальну кількісну перевагу студентів соціально-економічного і гуманітарного напрямку – 75 тис. осіб.

Про якість підготовки випускників ЗВО говорити досить складно, адже в Україні досі не проводився і не проводиться системний моніторинг працевлаштування. А тому неможливо визначити, яка частка молодих людей знайшли роботу взагалі та за спеціальністю зокрема. Так, у 2019 р. серед офіційно зареєстрованих безробітних майже 50 % становили люди з вищою освітою. Для порівняння – частка безробітних з професійною освітою становить лише 30 % [29, с. 26]. Ця сфера вищої освіти потребує реформування, яке вже більш-менш почалося, але, як завжди, все проходить повільно і потайки від суспільства.

Інша болюча проблема, яка тісно пов'язана з освітою, – *розвиток науки*. Щодо науки, то варто звернутися до інтерв'ю Президента НАН України, опублікованого в "Українській правді" від 16.12.2020, де наведено цифри, що характеризують її стан у нашому головному науковому центрі – НАН України [31]. Станом на 01.12.2020 до складу Академії входило близько 170 установ – дослідницьких інститутів, національних бібліотек, природних заповідників, дендропарків, науково-технічних центрів, в яких працювало близько 26 тис. співробітників, з яких 16 тис. – це науковці. Серед них 2.5 тис. докторів наук і 7.5 тис. кандидатів наук. Щодо фінансування, то у 2020 р. обсяг видатків за загальним фондом держбюджету для Академії становив 4.62 млрд грн, які забезпечують лише дві третини мінімальних потреб Академії.

Середній вік усіх наукових співробітників Академії на початку 2020 р. становив 53.9 років. Серед них середній вік академіків НАН України – 77.1 рік; членів-кореспондентів – 71.4; докторів – 64.9; кандидатів наук – 51.1. Стосовно зарплати, то молодший науковий співробітник за умови повної зайнятості отримує приблизно від 7 до 9 тис. грн, науковий співробітник – від 7.5 до 10 тис. грн, старший науковий співробітник – від 9 до 15 тис. грн, провідний науковий співробітник – від 10 до 18 тис. грн, головний науковий співробітник, керівник наукового підрозділу – від 10 до 20 тис. грн. Середня заробітна плата в Академії на сьогодні становить лише 9 тис. грн. Це на 28 % менше, ніж зарплата в промисловості.

Поки країни Заходу, особливо Китай, стимулюють приріст наукового потенціалу, Україна, відзначає Президент НАН України, продовжує втрачати найцінніше, що у неї є – розумних і творчих людей. Якщо у Польщі, Німеччині, Великій Британії та США чисельність дослідників з 2013 по 2018 р. зросла відповідно на 44.6, 15.8, 9.8 та 6.4 %, то в Україні, навпаки, скоротилася на 19.4 %.

Звернімося до проблеми *соціального капіталу*, відтворення якого ґрунтується на цивілізаційній парадигмі суспільства. Про соціальний капітал написано багато, але його структура, якісна та кількісна оцінки, ефективність – питання відкрите. Поширене його визначення, яке надав Ф. Фукуяма, "соціальний капітал – це набір неформальних цінностей і норм, які поділяються членами групи та роблять можливою співпрацю всередині неї заради досягнення спільної мети" [32, с. 30].

Однак у наведеному визначенні не зовсім зрозуміло, про яку співпрацю заради досягнення якої спільної мети йдеться. Адже "співпраця", "колективні дії" та "спільна мета" можуть бути нав'язані суспільству і завдати йому значної шкоди. Історія це знає – фашизм, нацизм, комунізм тощо. З формальної точки зору, соціальний капітал тогочасних Італії, Німеччини та СРСР був високим, але результати його реалізації – катастрофічними. До того ж, не можна обмежувати механізм формування соціального капіталу тільки "неформальними цінностями і нормами". Формальні цінності, тобто ідеологія суспільства, відіграють значну роль у його відтворенні.

А тому *соціальний капітал суспільства* – це його неформальні й формальні цінності та норми, які поділяють члени суспільства, і на основі яких вони відтворюють соціальні та економічні відносини для досягнення спільної мети, що не суперечить цінностям, моральним та етичним нормам суспільства і законам його держави.

Атрибутом соціального капіталу є категорія "довіра" як одна з визначальних умов відтворення соціального капіталу, оскільки без неї не може бути ефективних колективних дій. Довіра увійшла й до економічного дискурсу. Наприклад, Ф. Фукуяма пише, що успіх самореалізації конкретного суспільства залежить не від ринкових принципів і не від прихильності традиціям, а від рівня довіри, що існує

у суспільстві [32, с. 127]. Твердження це перебільшене, але вплив довіри на успіх самореалізації суспільства, як колективної дії, не викликає сумнівів.

Якщо говорити про "довіру" як про соціально-економічну категорію, то на індивідуальному рівні довіра – це очікування однією людиною від іншої дії, яка їй потрібна для реалізації власних інтересів. На рівні соціальних угруповань – це оцінка кожним їх членом вірогідності того, що всі інші поводитимуться і діятимуть згідно з його очікуваннями. *Рівень довіри* – це вірогідність такої дії. Отже, довіра – це очікування того, що певні суб'єкти поводитимуться згідно з прийнятими (або узгодженими) нормами, не на шкоду інтересам тих, хто ці норми поділяє.

Рівень довіри впливає на:

- рівень трансакційних витрат у суспільстві – чим вищою є довіра, тим меншими є витрати (теорема Коуза), при цьому суспільні інституції працюють ефективно;
- розв'язання "проблеми безбілетника" та її наслідків;
- розвиток приватної власності та бізнесу;
- інші характеристики.

З довірою в Україні у соціально-економічному та політичному контекстах є проблеми. Соціологічний моніторинг Інституту соціології НАН України засвідчує, що у 2020 р. 95 % опитуваних переважно і цілком довіряють сім'ї та родичам, сусідам – 50 %, колегам – 38 %; церкві і духовенству – 37.2 %. А до влади довіра низька: поліції – 6.9 %, судам – 7.4 %, Президенту – 22.4 %, Верховній Раді – 9.4 %; уряду – 9.9 %, місцевим органам врядування – 33.1 %, політичним партіям – 6.4 % [10, с. 468–477]. Проте все ж таки настане час, коли ми виберемо владу, якій будемо довіряти і з якою будемо торувати шлях до кращого майбутнього.

Висновки. В основі цивілізації будь-якого народу знаходяться базові цінності, які він сповідує і на яких тримається суспільне життя та відтворення його людського і соціального капіталу, що формують, так званій, *цивілізаційний код нації*. Україна не має свого чітко визначеного цивілізаційного коду, її культура є коктейлем з різним цивілізаційним змістом, генерованим євразійським, радянським та європейським впливами, тобто вона маргінальна.

Основні відмінності у політичному та економічному розвитку різних цивілізацій полягають у різних культурах, у тому числі й економічній. *Економічна культура* – це сукупність уявлень, понять і знань людини про процеси та явища економічного життя й нагромаджений суспільством і засвоєний господарський досвід як відбиток реальних соціально-економічних відносин. Тобто це здатність суспільства до відтворення людського та соціального капіталу, інституційного облаштування своєї держави для її розвитку у вибраному напрямі.

Економічній культурі українця притаманні риси, які не можуть бути драйверами інноваційного економічного та соціального розвитку, а саме: корупція, ухиляння від оподаткування, порушення законів у економічній діяльності та у побуті, недовіра до всіх, крім близьких родичів, страх перед невизначеністю та ін. Для економічного драйвера країні потрібне суспільство з новим людським та соціальним капіталом, відтворення якого потребує значних матеріальних ресурсів та часу.

Конфлікт інтересів. Автор заявляє, що він не має фінансових чи нефінансових конфліктів інтересів щодо цієї публікації; не має відносин із державними органами, комерційними або некомерційними організаціями, які могли б бути зацікавлені у поданні цієї точки зору. З огляду на те, що автор працює в установі, яка є видавцем журналу, що може зумовити потенційний конфлікт або підозру в упередженості, остаточне рішення про публікацію цієї статті (включно з вибором рецензентів та редакторів) приймалося тими членами редколегії, які не пов'язані з цією установою.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму; пер. з нім. О. Погорілий. Київ: Наш Формат, 2018. 216 с.
2. Рафальський О. О. та ін Антропологічний код української культури і цивілізації: монографія. У 2-х кн.; Нац. акад. наук України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса. Київ: ІПЕНД ім. І. Ф. Кураса, 2020.
3. Цивілізаційний вибір України: парадигма осмислення і стратегія дії: нац. Доповідь; ред. кол.: С. І. Пирожков, О. М. Майборода, Ю. Ж. Шайгородський та ін.; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. Київ: НАН України, 2016. 284 с.
4. Пирожков С., Хамітов Н. Цивілізаційна суб'єктність України: від потенцій до нового світогляду і буття людини. Київ: Наукова думка, 2020. 254 с.
5. Лібанова Е. М. Бідність населення України: методологія, методика та практика аналізу; Нац. академія наук України, Ін-т демографії та соц. досліджень ім. М. В. Птухи. Умань: Видавець "Сочінський М.М.", 2020. 456 с.
6. Людський розвиток в Україні. Оцінка та прогноз рівня життя населення: кол. Монографія; за ред. Е.М. Лібанової; НАН України, Ін-т демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи. Київ, 2019. 270 с.
7. Белавіна Т. І. та ін. Соціальна психологія бідності: монографія; за ред. В. О. Васютинського; Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. Київ: Міленіум, 2016. 294 с.
8. Стан сучасного українського суспільства: цивілізаційний вимір. Київ: Інститут соціології НАН України, 2017. 198 с.
9. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. М.: АСТ, 2003. 603 с.
10. Українське суспільство: моніторинг соціальних змін; Інститут соціології НАН України, 2020. Вип. 7(21). 547 с.
11. Населення України 2020. Демографічний щорічник. Київ: Держстат України, 2021. 184 с.
12. Покоління незалежності: цінності та мотивації. URL: http://ratinggroup.ua/research/ukraine/pokolenie_nezavisimosti_cennosti_i_motivacii.html.
13. Світове дослідження цінностей 2020 в Україні. Київ: Український центр європейської політики, 2020. 215 с.
14. Тарасевич В. М. Четверть століття незалежності України: актуальні контексти та імперативи соціально-економічних реформ. *Економіка України*. 2017. № 7. С. 4-21
15. Харарі Ю. Н. Виступ на Всесвітньому економічному форумі в Давосі, 2020. URL: <https://nv.ua/opinion/recommends/budushchee-mira-yuval-noy-harari-o-tom-chto-zhdet-chelovechestvo-v-21-veke-poslednie-novosti-50066647.html?fbclid=IwAR34G9WmtWMB>.
16. Дем'янюк В. Ментальність як драйвер економіки. URL: <http://gazeta.dt.ua/internal/mentalnist-yak-drayver-ekonomiki-.html>.

17. Богиня Д. П., Семикіна М. В. Ментальний чинник у сфері праці: проблеми теорії та практик. Київ: Шторм, 2003. 382 с.
18. Стражний О. С. Український менталітет: Ілюзії. Міфи. Реальність. Київ: Книга, 2008. 368 с.
19. Степико М. Т. Українська ідентичність: феномен і засади формування. Київ: НІСД, 2011. 336 с.
20. Гринспен А. Карта и территория. Риск, человеческая природа и проблемы прогнозирования. М.: Альпина Паблишер, 2018. 412 с.
21. The Corruption Perceptions Index 2020. URL: https://images.transparencycdn.org/images/CPI2020_Report_EN_0802-WEB-1_2021-02-08-103053.pdf.
22. Колонка Голови Державної податкової служби України Олексія Любченка. *Дзеркало тижня*. 2021. 29 березня. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/kolonka-golovi-derzhavnoyi-podatkovoyi-sluzhbi-ukrayini-oleksiya-lyubchenka-u-vidanni-dzerkalo-tizhnya-29-berezhnya-2021-r>.
23. *Статистичний щорічник України за 2020 рік*. Держстат України. Київ. 2021. 454 с.
24. Стратегія людського розвитку. Затверджена Указом Президента України від 2 червня 2021 року № 225/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/225/2021>.
25. The Human Capital Index – 2020. URL: <https://www.worldbank.org/en/publication/human-capital>.
26. Бисмарк О. URL: <https://ru.citaty.net/tsitaty/463243-otto-fon-bismark-otnoshenie-gosudarstva-k-uchiteliu-eto-gosudarstven>.
27. Скільки вчителі заробляють в Україні та інших європейських державах. URL: <https://ru.slovoidilo.ua/2021/08/27/infografika/obshhestvo/skolko-uchitelya-zarabatyvayut-ukraine-i-drugix-evropejskix-stranax>.
28. Новіков В. М. Якість освіти. PISA-2018. Оцінка і потенціал підвищення. *Демографія та соціальна економіка*. 2020. № 2(40). С. 50-70
29. Річний звіт Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти за 2019 рік; заг. ред. С. Квіта. Київ: Національне агентство із забезпечення якості вищої освіти, 2020. 244 с.
30. Вартість контрактного навчання має відповідати фактичним витратам університету. URL: <https://mon.gov.ua/ua/news/vartist-kontraktного-navchannya-maye-vidpovidati-faktichnim-vitratam-universitetu-uryad-uhvaliv-postanovu-pro-indikativnu-sobivartist>.
31. Загородній А. Якщо не припинити відтік мізків, наука в Україні помре ще до середини ХХІ століття. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2020/12/16/7276754>.
32. Фукуяма Ф. Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию; пер. с англ. М.: АСТ, 2004. 730 с.

REFERENCES

1. Veber, M. (1994). *Protestanska etyka i dukh kapitalizmu* [Protestant ethics and the spirit of capitalism]. (O. Pohorilyi, Trans). Kyiv: Osnovy [in Ukrainian].
2. Rafalskyi, O. O. et al. (2020). *Antropolohichniy kod ukrainskoi kultury i tsyvilizatsii* [Anthropological code of Ukrainian culture and civilization]. u 2 kn.; Nats. akad. nauk Ukrainy, In-t polit. i etnonats. doslidzh. im. I. F. Kurasa. Kyiv: IPIEND im. I. F. Kurasa [in Ukrainian].
3. *Tsyvilizatsiyniy vybir Ukrainy: paradyhma osmyslennia i stratehiia* (2016). [Civilizational choice of Ukraine: the paradigm of understanding and strategy of action: nat. report]; red. kol.: S. I. Pyrozhkov, O. M. Maiboroda, Yu. Zh. Shaihorodskyi ta in.; Instytut politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy. Kyiv: NAN Ukrainy [in Ukrainian].
4. Pyrozhkov, S. & Khamitov, N. (2020). *Tsyvilizatsiina subiektnist Ukrainy: vid potentsii do novoho svitohliadu i buttia liudyny* [Civilizational subjectivity of Ukraine: from potentials to a new worldview and human existence]. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].

5. Libanova, E. M. (2020). Bidnist naselennia Ukrainy: metodolohiia, metodyka ta praktyka analizu [Poverty of the population of Ukraine: methodology, methods and practice of analysis]; Nats. akademiia nauk Ukrainy, In-t demohrafii ta sots. doslidzhen im. M. V. Ptukhy. Uman: Vydavets "Sochinskyi M. M." [in Ukrainian].
6. Liudskiy rozvytok v Ukraini. Otsinka ta prohnoz rivnia zhyttia [Human development in Ukraine. Assessment and forecast of living standards] (2019). E.M. Libanova (Ed.); NAN Ukrainy, In-t demohrafii ta sotsialnykh doslidzhen imeni M.V. Ptukhy. Kyiv [in Ukrainian].
7. Bielavina T. I. ta in. (2016). Sotsialna psykholohiia bidnosti [Social psychology of poverty]; V. O. Vasiutynskoho (Ed.); Natsionalna akademiia pedahohichnykh nauk Ukrainy, Instytut sotsialnoi ta politychnoi psykholohii. Kyiv: Milenium [in Ukrainian].
8. Stan suchasnoho ukrainskoho suspilstva: tsyvilizatsiinyi vymir [The state of modern Ukrainian society: the dimension of civilization] (2017). Kyiv: Instytut sotsiolohii NAN Ukrainy [in Ukrainian].
9. Khantynhton, S. (2003). Stolknovenye tsyvylyzatsiy [The Clash of Civilizations]. Moscow: AST [in Russian].
10. Ukrainske suspilstvo: monitorynh sotsialnykh zmin [Ukrainian society: monitoring of social change]. 2020. Vol. 7(21). Instytut sotsiolohii NAN Ukrainy [in Ukrainian].
11. Naseleattia Ukrainy 2020 [The population of Ukraine 2020] (2021). *Demohrafichnyi shchorichnyk – Demographic Yearbook*. Kyiv: Derzhstat Ukrainy. [in Ukrainian].
12. Pokolinnia nezalezhnosti: tsinnosti ta motyvatsii [Generations of independence: values and motivations]. http://ratinggroup.ua/research/ukraine/pokolenie_nezavisimosti_cennosti_i_motivacii.html [in Ukrainian].
13. Svitove doslidzhennia tsinnosti 2020 v Ukraini [World Values Survey 2020 in Ukraine]. Kyiv: Ukrainskyi tsentr yevropeiskoi polityky [in Ukrainian].
14. Tarasevych, V. M. (2017). Chvert stolittia nezalezhnosti Ukrainy: aktualni konteksty ta imperatyvy sotsialno-ekonomichnykh reform [A quarter of a century of Ukraine's independence: current contexts and imperatives of socio-economic reforms]. *Ekonomika Ukrainy – Economy of Ukraine*, 7, 4-21 [in Ukrainian].
15. Kharari, Yu.N. Vystup na Vsesvitnomu ekonomichnomu forumi v Davosi, 2020 [Speech at the World Economic Forum in Davos, 2020]. <https://nv.ua/opinion/recommends/budushchee-mira-yuval-noy-harari-o-tom-cho-zhdet-chelovechestvo-v-21-veke-poslednie-novosti-50066647.html?fbclid=IwAR34G9WmtWMB> [in Ukrainian].
16. Demianiuk, V. Mentalnist yak draiver ekonomiky [Mentality as a driver of the economy]. *gazeta.dt.ua*. <http://gazeta.dt.ua/internal/mentalnist-yak-drayver-ekonomiki-.html> [in Ukrainian].
17. Bohynia, D. P. & Semykina, M.V. (2003). Mentalnyi chynnyk u sferi pratsi: problemy teorii ta praktyk [Mental factor in the area of labor: problems of theory and practice]. Kyiv: Shtorm [in Ukrainian].
18. Strazhnyi, O. C. (2008). Ukrainskyi mentalitet: Iliuzii. Mify. Realnist [Ukrainian mentality: Illusions. Myths. Reality]. Kyiv: Knyha [in Ukrainian].
19. Stepyko, M. T. (2011). Ukrainska identychnist: fenomen i zasady formuvannia [Ukrainian identity: phenomenon and principles of formation]. Kyiv: NISD [in Ukrainian].
20. Hrynshpen, A. (2018). Karta y terrytoryia. Rysk, chelovecheskaia pryroda y problemy prohnozyrovanyia [Map and territory. Risk, human nature and forecasting problems]. Moscow: Alpyna Pablysher [in Russian].
21. The Corruption Perceptions Index 2020. Retrieved from https://images.transparencycdn.org/images/CPI2020_Report_EN_0802-WEB-1_2021-02-08-103053.pdf [in English].
22. Kolonka Holovy Derzhavnoi podatkovoi sluzhby Ukrainy Oleksiia Liubchenka u vydanni "Dzerkalo tyzhnia" [Column of the Chairman of the State Tax Service of Ukraine Oleksii Liubchenko]. *Dzerkalo tyzhnia – Mirror Weekly*, 29 bereznia 2021 r. <https://www.kmu.gov.ua/news/kolonka-golovi-derzhavnoyi-podatkovoyi-sluzhbi-ukrayini-oleksiya-lyubchenka-u-vidanni-dzerkalo-tizhnya-29-bereznia-2021-r> [in Ukrainian].

23. *Statystychnyi shchorichnyk Ukrainy za 2020 rik – Statistical Yearbook of Ukraine for 2020*. (2021). Derzhstat Ukrainy. Kyiv [in Ukrainian].
24. *Stratehiia liudskoho rozvytku. Zatverdzhena Ukazom Pryzydenta Ukorainy vid 2 chervnia 2021 roku №225/2021* [Human development strategy, approved by the Decree of the President of Ukraine of June 2, 2021 № 225/2021]. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/225/2021#Text> [in Ukrainian].
25. The Human Capital Index – 2020. <https://www.worldbank.org/en/publication/human-capital> [in English].
26. Bysmark, O. *ru.citay.net*. <https://ru.citay.net/tsitay/463243-otto-fon-bismark-otnoshenie-gosudarstva-k-uchiteliu-eto-gosudarstven> [in Russian].
27. Skilky vchyteli zarobliaiut v Ukraini ta inshykh yevropeyskykh derzhavakh [How much do teachers earn in Ukraine and other European countries?]. <https://www.slovoidilo.ua/2021/08/27/infografika/suspilstvo/skilky-vchyteli-zaroblyayut-ukrayini-ta-inshyx-evropejskyx-dezhavax> [in Ukrainian].
28. Novikov, V. M. (2020). Yakist osvity. PISA-2018. Otsinka i potentsial pidvyshchennia [Quality of education. PISA-2018. Evaluation and potential for improvement]. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika – Demography and social economy*, 2(40), 50-70 [in Ukrainian].
29. Richnyi zvit Natsionalnoho ahentstva iz zabezpechennia yakosti vyshchoi osvity za 2019 rik (2020) [Annual report of the National Agency for Quality Assurance in Higher Education for 2019]. S. Kvit (Ed). Kyiv: Natsionalne ahent stvo iz zabezpechennia yakosti vyshchoi osvity [in Ukrainian].
30. Vartist navchannia povynna vidpovidaty faktychnym vytratam universytetu [The cost of contract training should correspond to the actual costs of the university]. <https://mon.gov.ua/ua/news/vartist-kontraktnogo-navchannya-maye-vidpovidati-faktichnim-vitratam-universitetu-uryad-uhvaliv-postanovu-pro-indikativnu-sobiv> [in Ukrainian].
31. Zagorodnij, A. Jakshho ne prypynyty vidtik mizkiv, nauka v Ukrai'ni pomre shhe do seredy XXI stolittja [If the brain drain is not stopped, science in Ukraine will die by the middle of the XXI century]. *www.pravda.com.ua*. <https://www.pravda.com.ua/articles/2020/12/16/7276754> [in Ukrainian].
32. Fukuiama, F. (2004). *Doverye: sotsyalnye dobrodetely y put k protsvetanyiu* [Trust: The Social Virtues and The Creation of Prosperity]. (Trans). Moscow: АСТ [in Russian].

Надійшла до редакції 01.12.2021.

Прийнято до друку 07.12.2021.

Публікація онлайн 24.02.2022.